

GENERALINĖ REPETICIJA: KULTŪRINĖ ANTINACINĖ REZISTENCIJA LIETUVOJE

Valdemaras Klumbys

Magistrantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
El. paštas: *vkumbys@centras.lt*

*Prieš nieką nekapituliuoti, niekam savo tautinės garbės neišduoti,
savo lietuviškų papročių ir savo močiutės kalbos neišsižadėti!*

V. Jurgutis

Įvadas

1941 m. birželio 22 d. prasidėjo karas, kurio laukė beveik visi Lietuvos gyventojai. Deja, jis neatnešė pagrindinio dalyko, kurio iš jo buvo tikimasi – nepriklausomybės. Nors buvo išvyti vieni okupantai, „vaduotojais“ greitai nusivilta. Naciams pradėjus reikalauti iš Lietuvos gyventojų to, kas atrodė nesuderinama su lietuvių tautos interesais, vis aktyviau pradėjo reikštis opozicija okupaciniam režimui. Itin didelis jos aktyvumas ir visuotinumas buvo nulemtas stiprios tarpukariu susiformavusios tautinės savimonės. Ši opozicija reiškėsi įvairiausiomis formomis – nuo tylios neapykantos ir antivokiškų anekdotų pasakojimo iki slaptų sukarintų struktūrų kūrimo. Šiame straipsnyje bus kalbama tik apie vadinamosios tautinės nepriklausomybės stovyklos rezistencinę veiklą neličiant komunistinio,

žydų ar lenkų pasipriešinimo, kuris skyrėsi savo mastu, pobūdžiu, tikslais. Nebus čia nagrinėjama ir visa antinacinė opozicija, o tik ta pasipriešinimo dalis, kurią galima pavadinti kultūrine rezistencija. Straipsnyje bus siekiama parodyti antinacinės kultūrinės rezistencijos ir kultūrinės Lietuvos inteligentijos veiklos sovietmečiu panašumus taip pagrindžiant prielaidą apie egzistavusį perimamumą tarp antinacinės ir antisovietinės kultūrinės (pasyviosios) rezistencijų. Bet gal būtų laikas išsiaiškinti, kas gi yra ta kultūrinė rezistencija ir apsibrėžti, kas bus nagrinėjama šiame darbe.

Iš pat pirmo žvilgsnio aišku, kad kultūrinė rezistencija yra pasyviojo pasipriešinimo dalis, netgi esminė. Galima ir visą pasyviają rezistenciją vadinti kultūrine. Taip nebus labai nutolta nuo tiesos. Algirdas Julius Greimas, aptardamas rezistencijos sąvoką², daugiausia dėmesio ir kreipia

¹ *V. Terleckas*. Lito ir Lietuvos finansų mokslo tėvas // *Mokslas ir gyvenimas*. 1989, Nr. 9, p. 19.

² *A. J. Greimas*. Rezistencijos sąvoka // *Gyvenimas ir galvojimas*. Straipsniai, esė, pokalbiai. Vilnius, 1998, p. 127–129.

į sąmoningą individo apsisprendimą, moralę, užsiąngažavimą tam tikroms vertybėms etc., t. y. į tai, ką galima apimti kultūros (plačiaja prasme) sąvoka. Galų gale juk kaip tik kultūra ir nulemia, priešinasi žmonės ar ne, kokiomis priemonėmis priešinasi ir pan. Kita vertus, pasyvioji rezistencija labai dažnai susijusi būtent su kultūros siaurąja prasme sfera. Šiame straipsnyje bus laviruojama tarp abiejų pasipriešinimo sampratų. Toks dėstyimo būdas (lemsiantis tam tikrą darbo nenuoseklumą) pasirinktas siekiant ne tiek dar kartą pakartoti pasipriešinimo faktus ar surasti naujų, o pasižiūrėti, kas lemia pasipriešinimo (būtent tokio) atsiradimą, koks yra jo pobūdis, elementai, tikslai. Rezistencijos faktai padės iliustruoti chronologiškai nenuoseklų pasakojimą.

Išsikėlus tokius uždavinius, atsiranda šaltinių ir literatūros problema. Daugiausia medžiagos aptariamai temai yra išbarstyta atsiminimuose ir dokumentiniuose to laikotarpio šaltiniuose, kuriais naudotasi ribotai, tik iš skelbtų publikacijų. Atsiminimai yra gana nepatikimi. Dažnai autoriai, rašydami apie savo veiklą, siekė pasiteisinti prieš save ir kitus už „nuodėmes“, padarytas nacių laikais, parodyti save nebus vien paklusniu nacių įsakymų vykdytoju (tai, beje, būdinga ir šiaip jau patikimesniems dienoraščiams). Mykolas Biržiška, išskeldamas Prano Meškausko-Germanto pasipriešinimo veiklą naudojantis oficialiomis institucijomis, galėjo siekti išsiteisinti nuo kaltinimų buvus pernelyg nuolaidžiam nacių reikalavimams. Ne iki galo įtikina ir gana dažnai atsiminimuose apie karo laikotarpį pasitaikantis idealizuotas, romantiizuotas pasipriešinimo paveikslas, padidinantis jo mastą ir įtaką. Atrodo, kad dažnai inteligentai, gyvenantys miestuose (kur pasipriešinimas buvo itin stiprus), tiesiog perkeldavo savo patirtį į visą Lietuvą. Tačiau šiame darbe šiuo klausimu atsiminimų autoriais bus pasitikima.

Kultūrinė antinacinė rezistencija Lietuvoje istorikų beveik netirta. Apie ją rašyta kaip apie bendro antinacinio pasipriešinimo dalį, daugiausia dėmesio skiriant kovai dėl švietimo arba aptariant karo meto kultūros būklę. Rašant apie kultūrinę rezistenciją dažniausiai pateikiami pabiri faktai, publicistiniai ar pusiau moksliniai jų apibendrinimai dažnai tiesiog kartojant (ar kiek koreguojant) atsiminimuose pateiktus vertinimus. Ypač tai jaučiasi apibendrinamuose teiginiuose. Štai neretai tvirtinama, kad pagrindžio klausė visi lietuviai. Tačiau nereikia užmiršti, jog vieningo pagrindžio didžiąją okupacijos dalį nebuvo, o Algirdas Vokietaitis netgi rašo, kad dėl pagrindžio susiskaldymo ir didelės dalies inteligentijos nuolaidžiavimo naciams tauta nežinojo, kuo tikėti³. Tokie bruožai būdingi ne tik išeivijoje parašytiems darbams (bent daugumai jų), bet ir kai kuriems po nepriklausomybės atgavimo Lietuvoje paskelbtiems veikalams. Literatūros apie antinacinę kultūrinę rezistenciją spragą užpildė nelabai seniai pasirodžiusi vertinga Vytauto Kubiliaus studija, skirta nacių okupacijos laikotarpio literatūrai⁴. Faktiškai tai to laikotarpio kultūros istorija, daug dėmesio teikianti kaip tik kultūrinei rezistencijai, kuri, anot autoriaus, iš esmės ir apibūdina tuometinį kultūrinį gyvenimą. Vis dėlto šis veikalas nėra skirtas kultūrinei rezistencijai, ši tema paliečiama aptariant tuometinio kultūrinio gyvenimo panoramą, literatūros plėtotę. Visgi nepaisant pasitaikančių trūkumų, šioje knygoje pateikta daug labai vertingų išvalgų.

³ A. V. [A. Vokietaitis]. Įvadas // Laisvės besiekiant. Lietuvių Laisvės Kovotojų Sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją. Čikaga, 1983 (toliau – Laisvės besiekiant...), p. 13.

⁴ V. Kubilius. Neparklūpyta mūza. Lietuvių literatūra vokiečių kalba. Vilnius, 2001.

Kalbant apie sovietinę istoriografiją reikėtų pasakyti, kad nesovietinis pasipriešinimas joje beveik netirtas, stipriai iškraipomas vartojant vienintelio visos liaudies sovietinio antinacinio pasipriešinimo judėjimo klišę⁵. Tai ir neuostabu, juk sovietams tikra kova buvo tik ginkluota kova. Bet koks kitoks elgesys vertintas kaip talkininkavimas „hitleriniam okupantui“. Tiesa, pasipriešinimas mobilizacijoms, kova už aukštąsias mokyklas vertinti teigiamai, taip tarsi pripažįstant kultūrinės rezistencijos nuopelnus, tačiau nuopelnai priskiriami bevardei inteligentijai (suprask, sovietinei) arba tiesiog komunistiniam pagrindžiui. Labai abejotinas, paneigtas šaltinių ir istoriografijos yra iš ideologinės retorikos į sovietinių istorikų darbus atėjęs (tiksliau, įvestas) teiginys, kad dėl nacių priespaudos dingo žmonių kūrybinis aktyvumas⁶. Savaip įdomus yra B. Vaitkevičiaus veikalas⁷. Nors ir neseniai išleistas, tačiau atrodo, lyg būtų parašytas stagnacijos klestėjimo laikotarpiu (tiesa, ne visas). Tačiau ir jame pateikiama vertingų duomenų.

1. Suskeldėjęs fasadas ir kas už jo: okupacinė valdžia ir krašto gyvenimas

Kaip jau minėta, nacių okupacija lietuviams sušlavėjimo nekėlė. Galima sutikti su V. Kubiliaus teiginiu, kad naciai neturėjo jokių ideologinių priemonių įteisinti save krašte kitaip nei

sovietai, skelbę galėjusią patraukti (ir patraukusią) žmones socialinės lygybės idėją. Tačiau sovietiniai okupantai žmonių sąmoneje kėlė daug didesnę grėsmę politinėms, ekonominėms, tautinėms, kultūrinėms bendruomenės vertybėms nei naciai. Anot Tomo Remeikio, abu režimai grėsė daugumai tokių vertybių, tačiau nacių grėsmė nebuvo akivaizdi, nekėlė didelio pavojaus tautai, todėl su jais ir bendradarbiauta⁸. Tačiau reikia pabrėžti, kad abi okupacinės santvarkos Lietuvos žmonių buvo suvokiamos kaip neteisėtos. Nacių bandymas legitimuotis prisistatant išvaduotojais nuo komunizmo buvo gana sėkmingas tik iš pradžių. O tai, kad lietuviams atrodė, jog „bolševikas lietuviui yra ir visuomet bus viso galimo žmogiško baisumo įsikūnijimas“ (Nepriklausoma Lietuva, 1944 m. balandžio 16 d.)⁹ ir kuomet, tuo labiau stiprėjantis įsitikinimas, jog vokiečiai karą vis tiek pralaimės, o bolševikai gali vėl ateiti, ir nulėmė pasyviosios rezistencijos taktikos pasirinkimą kovojant su naciais. Jei su jais kovosi ginklu, tai padėsi didžiausiam savo priešui – sovietams, o tai tolygu išdavystei: „mes kovojam su vokiečiais, kad sugrįžtų rusai. Kokia prasmė kovoti?“, prisiminė savo karo meto nuotaikas A. J. Greimas¹⁰.

Minėtas nacių okupacijos laikinumo suvokimas stiprino karo keliamą neuztikrintumo jausmą. Politinis neaiškumas tvyrojo jau nuo karo pradžios, kai vokiečiai galutinę Lietuvos likimo sprendimą atidėjo karo pabaigai. Negalima net aiškiai įvardyti nuo karo pradžios įvykusių pokyčių. Faustas Kirša jiems pavadinti pasirinko „žinomų politinių pasikeitimų“ eufemizmą¹¹,

⁵ S. Jegelevičius. SSRS–Vokietijos karas. Sovietinės istoriografijos klišės // Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Vilnius, 1999, p. 82–83.

⁶ V. Pšibilskis. Kultūros-švietimo įstaigos Lietuvoje hitlerinės okupacijos metais // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. 1983, t. 23 (toliau – Kultūros-švietimo įstaigos...), p. 120.

⁷ B. Vaitkevičius. Antinacinis pasipriešinimo judėjimas Lietuvoje 1941–1944 metais. Vilnius, 2001.

⁸ T. Remeikis. Paskaita „Pasyviosios rezistencijos modelis“ (2003 02 25) (toliau – Paskaita...).

⁹ V. Kubilius, p. 46.

¹⁰ S. Žukas. Veidu į Lietuvą // A. J. Greimas. Iš arti ir iš toli. Literatūra, kultūra, grožis. Vilnius, 1991, p. 7.

¹¹ F. Kirša. Šiaulių miesto teatras // Varpai. 1943, p. 269.

kuris gal ne tik parodo laviravimą tarp cenzūros ir noro pasakyti tiesą. Kaip ir pirmiau minėta A. J. Greimo mintis, šis eufemizmas liudija netikrumo, pasimetimo būseną. Ji irgi galėjo prisidėti prie pasyvios kultūrinės rezistencijos pasirinkimo – kai nėra aiškaus priešo ar jis nepasiekiamas, geriau palaukti.

Visgi svarbiausia priežastis, dėl kurios nacių okupacijos laikotarpiu vyravo neginkluota lietuvių rezistencija, atrodo, buvo netotalitarinis nacių okupacijos pobūdis. Kažin ar labai daug pasirenkant pasipriešinimo būdą reiški istoriografijoje minima karinė nacių persvara¹² – kodėl tada tokio pacifikuojančio poveikio neturėjo sovietų persvara po karo.

Sovietai visuose savo valdomuose kraštuose taikė totalitarinį valdymo būdą, kai valstybė ir partija ideologiškai ir instituciškai prasiskverbia giliai į visuomenę ir ją suskaldo. Tokia atomizuota visuomenė nebegali priešintis nebelykus net alternatyvaus oficialiajam diskurso. O naciai pavergtomis tautomis taip „nesirūpino“ turbūt dėl galimybių stokos – juk vyksta karas, o totalitarizacija reikalauja daug išlaidų ir didžiulių išteklių. Iš čia atsirado ir tas sovietų ir nacių skirtumas, aprašytas Jurgio Ambrazevičiaus-Brazaičio: sovietai paliko politinės laisvės fikciją, tačiau nepaliko tos laisvės turinio – pilietinių asmens teisių; o naciai apie politines formas nekalbėjo, tačiau paliko daugiau asmeninės laisvės neprievartaudami žmonių įsitikinimų¹³. Todėl nacių režimo Lietuvoje negalima pavadinti totalitariniu. Juk nebuvo nė vienos „savanoriškos“ masinės organizacijos, kurios būtinos totalitarizmui egzistuoti (tiesa, nesėkmin-

gai bandyta įsteigti hitlerjugendą). Gana masiška Kauno kultūros rūmų koordinuojamų sporto klubų sistema visoje Lietuvoje tarnavo ne okupacinei valdžiai, o pogrindžiui. Jos apygardų vadovai išvežiodavo po šalį pogrindžio spaudą, o pačių sporto klubų veikla išsiplėtė į „bendrą patriotinį lietuviško jaunimo sąjūdį“¹⁴. Taip susidarė organizacinė masinės tautinės veiklos struktūra. Kartu su nelegalia veikla per oficialias struktūras (T. Remeikis ją vadina „institucine rezistencija“¹⁵) tai sudarė organizacinę tautinės veiklos karkasą. Tiesa, šalia tokių oficialių struktūrų kūrėsi ir neformalios „organizacijos“, susibūrimai. Žmonės būrėsi, keitėsi nuomonėmis, rinko informaciją, svarstė gautas žinias, darė išvadas ir teikė medžiagą pogrindžiui. Susirinkimai būdavo maskuojami kokiomis nors progomis (gimtadieniais, oficialiomis šventėmis ir pan.). Vienos ar kelių organizacijų nariai sudarydavo savas grupes (pvz., atskirą grupę sudarė „Maisto“, „Sodybos“, „Paramos“, „Pienocentro“ ir „Lietūkio“ darbuotojai)¹⁶. Tokios „organizacijos be organizacijos“ (kagėbistų terminas) egzistavo ir sovietmečiu. Jas ne tik sunkiau suukti, bet ir apkaltinti priešiška režimui veikla. Visa ši veikla sudarė prielaidas sėkmingai kultūrinei rezistencijai.

Naciai faktiškai neprimetė lietuviams savo ideologijos. Ji tik plūduriavo oficialiojo gyvenimo paviršiuje. Nors buvo reikalaujama visus dalykus švietimo sistemoje dėstyti laikantis rasinės teorijos, šio reikalavimo vykdymo kontrolės beveik nebuvo, todėl šia teorija nesivadovauta net lengviau prižiūrimose aukštosiose mokyk-

¹⁴ A. Vokietaitis. LLKS atidaro duris į Vakarus // Laisvės besiekiant..., p. 183.

¹⁵ T. Remeikis. Paskaita...

¹⁶ Nepalaužtas. Kazimiero Palčiausko atsiminimai iš vokiečių okupacijos laikų // Laisvės kovų archyvas. 1994, Nr. 12, p. 219–220.

¹² A. Bubnys. Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944. Vilnius, 1991 (toliau – Lietuvių antinacinė rezistencija...), p. 152.

¹³ J. Brazaitis. Vienų vieni. Vilnius, 1990, p. 75.

lose. Būtų pabandę dėstytojai Josifo Stalino valdymo laikotarpiu (o ir vėliau) nepaisyti marksizmo-leninizmo!

Išskyrus holokaustą, ši okupacija panaši į Pirmojo pasaulinio karo Vokietijos okupacinį režimą Lietuvoje, kai šalis buvo tiesiog išnaudojama su vokišku pedantiškumu kaip karo grobis. Štai kaip J. Brazaitis apibūdina nacių tikslus: „Vokiečiai pirmiausia turėjo norą naudotis [...] Vokietijos karo reikalui, o dar labiau savo individualiems reikalui“¹⁷. Tik stebėtinas skirtumas – nacių išnaudojimas atrodo esąs ne toks efektyvus, o valdžia – silpnesnė nei kaizerinės okupacijos laikais. Vokiečiams net nepavyko pasiekti tokio svarbaus ekonominio išnaudojimo efektyvumo (ypač kaime). Štai vienam kaimiečiui sovietai – „ne prūsai, kad va, kaip pernai [1943 – V. K.], prirašėm po du nulius kvituose, tai ne tik kad buvo pyliava išpilta, bet dar ir premiją gavau...“¹⁸ Visuomeninio gyvenimo fasadas buvo nacistinis, o už jo virė pilnakraujis (ar bent jau panašus į tokį) tautinis gyvenimas. Net susisiekimas efektyviau ribotas kaizerinės okupacijos metais. Tuomet Lietuvos Taryba buvo gana efektyviai izoliuota nuo krašto, o nacių laikais Bronys Raila, palaikantis ryšius su pagrindžiu, turėjo pagal pareigybes priklausiusį leidimą keliauti po Lietuvą, todėl galėjo „susitikti ir pasikalbėti, su kuo norėjai ir reikėjo, pasiinformuoti, kas ir kaip dedasi salonuose ir rūsiuose, viešojoje politikoje ir lietuviškame pagrindyje“¹⁹.

Sumažėjusį visuomenės suvaržymo efektyvumą galima paaiškinti Lietuvos visuomenės pokyčiais – sėslius valstiečius lengviau kontroliuoti

nei judrius miestiečius, todėl pakinta ir krašto valdymas.

Lietuvių dalyvavimas oficialiose institucijose silpnino net nacių saugumo represijas. Pogrindininkai iš Saugumo departamento šaltinių sužinojo apie numatomus inteligentų areštus 1943 m. kovą ir buvo galimas aukas perspėję²⁰.

Toks nacių valdžios silpnumas Lietuvoje, ypač palyginti su nesena sovietų okupacija, sukėlė B. Railai įspūdį, kad „Rusijos bolševikai kartais turėjo daugiau fantazijos ir išradingumo už Vokietijos hitlerininkus“²¹.

Toks nacių valdžios silpnumas buvo palankiausias kultūrai. O ir patys naciai, bent jau laikinai, beveik nesirūpino „nekultūringų“ tautų kultūromis. Štai vokiečių administracijos pareigūnas leido veikti gimnazijai: „Steikite, bet po karo lietuviams užteks ir amatų mokyklų“²². Kultūrinės germanizacijos bandymai buvo gana paviršutiniški. Kaune buvo sukurtas „kultūrinio suartėjimo lietuvių vokiečių ratelis“²³. Jis rengė bendros muzikos koncertus, kur šalia vokiečių klasikų (J. S. Bacho, L. van Beethoveno) buvo atliekami ir lietuvių kūriniai. Atrodo, kad tokie renginiai labiau padėjo ne germanizacijai, o lietuvių kultūros propagandai. Panašios institucinės rezistencijos pavyzdžiu gali būti ir ideologiniais tikslais įsteigtas Studijų biuras, turėjęs tirti bolševikų nusikaltimus Lietuvoje. Slapta jis stebėjo ir nacių veiklą, palaikė ryšius su antinaciniu pagrindžiu²⁴.

²⁰ P. Žičkus. „Užmirškite apie bet kokią nepriklausomybę“ // Laisvės besiekiant..., p. 23.

²¹ B. Raila, p. 66.

²² K. Makariūnas. Mokslo vertės suvokimas kaip tautos istorinio patyrimo pasekmė // I. Tautinio tapatumo ir tautinės kultūros problemos. II. Lietuviai ir liuanistika už Lietuvos ribų XX a. Vilnius, 2001, p. 37.

²³ Kronika // Varpai. 1943, p. 324.

²⁴ V. B. Pšibilskis. Nacistinių kacetų kankiniai // Iš lietuvių XX a. kultūros istorijos. Vilnius, 1997, p. 138.

¹⁷ J. Brazaitis, p. 101.

¹⁸ J. Daumantas. Partizanai. Fotografuotinis leidimas. Vilnius, 1990, p. 17–18.

¹⁹ B. Raila. Dialogas su lietuviiais. Akimirksnių kronikos. Boston, 1970, t. 2, p. 70.

Iš principo naciams beveik nevaržomas Lietuvos kultūrinis gyvenimas turėjo būti nepriimtinas, juk jie siekė visas lėšas skirti karui, o ne „barbarų“ kultūroms ugdyti, bo to, jis kėlė grėsmę okupacinei valdžiai. Tačiau kultūrą kontroliuoti gana sudėtinga, o ir naciams labiau rūpėjo ekonomika, todėl kultūrai buvo palikta daugiausia laisvės iš visų gyvenimo sričių. Matyt, ji iki tam tikro laipsnio buvo toleruojama kaip nekelianti grėsmės nacių valdymui, gal ir kaip savotiška garo nuleidimo, žmonių nepasitenkinimo apmaldymo priemonė. Atrodo, naciai labiau bijojo iš vieno centro vadovaujamos politinės opozicijos nei amorfiško kultūrininkų sambūrio. Juk Lietuvių nacionalistų partija ir buvo uždaryta kaip tik dėl potencialios grėsmės, kad gali tapti tokios opozicijos branduoliu. Be to, sovietai jau buvo gerokai apnaikinę Lietuvos elitą, todėl naciams to daryti neberekėjo (bent iš pradžių). Galų gale negalima užmiršti, kad dažnas vokiečių pareigūnas Lietuvoje ieškojo naudos sau, todėl buvo gana paveikus materialiams argumentams. Ypač tai ryšku provincijoje, toliau nuo valdžios, kur kyšiai vokiečių pareigūnams daug lemdavo.

Kita vertus, naciai puikiai suvokė kultūros reikšmę savimonei, todėl stengėsi apriboti inteligentijos įtaką Lietuvoje, silpninti tautinės kultūros sklaidą ir taip naikinti lietuvių vertybes. Tačiau šių pastangų poveikis ryškesnis tik oficialiojo gyvenimo paviršiuje.

Pogrindžio spaudoje piktintasi parduotuvėmis „tik vokiečiams“. Palankumo šiems okupantams tikrai nepridėjo Lietuvos miestuose atvykėliams kurti atskiri vokiečių kvartalai, iš kurių buvo išskeldinti vietiniai gyventojai²⁵. Neli-

ko nepastebėta ir tai, kad iš laikraščių šalinti tokie žodžiai kaip tėvynė (Šiauliuose leidžiamo laikraščio neleista pavadinti „Tėvynė“, jam paliktas neutralusis „Tėviškės“ pavadinimas), valstybė, Lietuva (turi būti Ostlandas). Vokiški pavadinimai iškeliami į pirmą vietą, uždrausti valstybiniai Lietuvos simboliai. Ėjo tik 12 oficialiai leidžiamų ir karinės cenzūros griežtai kontroliuojamų lietuviškų laikraščių. Tačiau dėl spaudos suvaržymų naciai neigijo informacijos monopolio, maža to – sukėlė pagrindinės spaudos suklestėjimą. Nacių okupuotoje Lietuvoje ėjo net 21 toks leidinys, kai kurių tiražai prilygo oficialiesiems, o bendrai jie ir tiražu, ir skaitytojų skaičiumi lenkė oficialiuosius. Labai ribota knygų leidyba. Tokie ir panašūs priespaudos faktai vertė inteligentiją nerimauti dėl lietuvių tautos išlikimo, stengtis ją išsaugoti: „Mūsų politika – išlikti tautai gyvai ir tik pagal tai mes turime reguliuoti savo santykius su vokiečiais“²⁶. O siekiant išlaikyti tautinę savimonę (per ją – nepriklausomybės siekį) didžiausias vaidmuo teko kultūrai kaip savimonės ugdytojai.

Tai, kas pasakyta, daugmaž tinka visam nacių okupacijos laikotarpiui. Tačiau tai nereiškia, kad okupantų spaudimas ir atspara jam nekito. Visą nacių okupaciją galima suskirstyti į tris laikotarpius.

1. 1941 m. birželis–1942 m. pavasaris. Institucinio kūrimosi laikotarpis – naciai įsikuria, lietuviai (at)kuria. Šiuo metu nacių kultūrinė politika buvo santykinai liberali. Tiksliau, okupantai žvalgėsi ir bandė lietuvių atsparumą (bandyta neleisti veikti aukštosioms mokykloms, bet sutikus pasipriešinimą atsitraukta). Šiuo laikotarpiu gana didelės lietuvių viltys ir tikėjimas vokiečiais, nors po truputį mažėja. Tačiau vilčių mažėjimas atsvertas akivaizdžių vokiečių per-

²⁵ J. Bulavas. Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas. Vilnius, 1969 (toliau – Vokiškųjų fašistų), p. 179.

²⁶ J. Matulionis. Neramios dienos. Toronto, p. 168.

galių, kurios neleido pernelyg priešintis nugalėtojams. Sąmoninga kultūrinė lietuvių rezistencija nebuvo didelio užmojo, tiesiog kurtos institucinės galimybės kultūriniam gyvenimui, kultūros plėtotei, palikta sovietmečiu sukurta Mokslų akademija, kurios „sulikvidavimas būtų priešingas lietuvių tautos interesams bei jos kultūriniais siekiams“, kaip rašė Vincas Krėvė ir Simas Sužiedėlis²⁷. Provincijoje irgi nesnausta. Šiuo laikotarpiu buvo įkurti du iš trijų lietuvių meno ir mokslo centrų (Šiaulių ir Panevėžio, Žemaičių Telšiuose įsikūrė 1942 m. vasarą), turėjusių skatinti ir plėtoti kultūrinę veiklą savo apylinkėse.

2. Didėjančios įtampos laikotarpis (1942 m. pavasaris–1943 m. balandis). Naciai, nesulaukę pakankamo palaikymo ir paklusnumo bei įsitvirtinę Lietuvoje, pradėjo varžyti kultūrinę veiklą. 1942-ųjų pavasarį beveik penkiasdešimčia procentų sumažinta kultūrinių institucijų darbuotojų, nuolat mažintas finansavimas. Germanizacija pradėta vykdyti brutalesniais metodais – nuo 1943 m. kovo tarnautojai, nemokantys vokiečių kalbos, turėjo būti atleisti iš pareigų. Mokslų akademijai skirtų lėšų užteko tik administracinėms išlaidoms, o moksliniams tyrimams neliko. Jei moksliniai tyrimai ir buvo daromi, parašyti darbai nebuvo spausdinami. Tiesa, nereikia užmiršti, kad dalis suvaržymų galėjo atsirasti dėl karo sukeltų nepritekių. Dėl tokių nepalankių sąlygų kultūrinis, o labiausiai mokslinis darbas oficialiose institucijose (ypač buvusiose arčiau nacių prievaidų) beveik sustojo. O jei ir vykdavo, tai dėl asmeninio entuziazmo. Antai Etnologijos institutas per visą ka-

rą surengė vienintelę ekspediciją, o Šiaulių „Aušros“ muziejus – daugiau, nors abiejų institucijų materialinė padėtis buvo nekokia. Žemaitijoje nykstančios materialinės ir dvasinės vertybės gelbėtos Prano Genio iniciatyva. Daugelis kultūrinių įstaigų darbuotojų dirbo be atlyginimo. Taip pasireiškė vis aktyvesnis ir sąmoningesnis visuomenės priešinimasis, didėjantis priešiškusmas vokiečiams. Plintanti kultūrinė veikla kėlė nacių nepasitenkinimą ir skatino didinti suvaržymus. Jie pasiekė kulminaciją 1943 metų pradžioje, kai buvo suimti kai kurie žymūs kultūros veikėjai, uždaryti universitetai, Vilniaus filharmonija, kurį laiką nemokėtos algos Mokslų akademijos darbuotojams. Anot Adriano von Rentelno, tai buvusi „bausmė už lietuvių tautos, ypač jos inteligentijos sluoksniu, nedalyvavimą aktyviose karinėse priemonėse“²⁸.

3. Laikotarpis po 1943 m. gegužės. Represijos atlėjo ir nusistovėjusi situacija nebekito iki nacių okupacijos pabaigos. Po triškinančio pralaimėjimo prie Stalingrado vokiečiai buvo priversti ieškoti okupuotų tautų paramos. Tokį ideologinį pokytį liudija J. Göbbelso 1943 m. vasario 15 d. direktyva: „Negalima šių rytų tautų žmonių vadinti [...] bestijomis ir barbarais ir tikėtis, kad jie bus suinteresuoti Vokietijos pergale“²⁹. Todėl paskutiniaisiais karo metais labai pagerėjo nevokiškų kultūrų traktavimas. Lietuvoje kultūrinės veiklos sąlygos lietuviams tapo palankesnės, o jie tuo pasinaudojo („Kūryba“, „Varpai“, „Sakalo“ leidyklos veikla – apie tai dar bus kalbama). Susilpnėjo daugelis draudimų (leista viešai naudoti lietuvių nacionalinius simbolius – herbą, vėliavą, himną, vėl atliekama anksčiau drausta klasikinė rusų muzika, leis-

²⁷ A. Liekis. Akademinis mokslas Lietuvoje hitlerinės Vokietijos okupacijos metais (1941–1944) // Lietuvos TSR MA darbai. Vilnius, 1989, serija A, t. 3 (108), p. 97.

²⁸ J. Bulavas. Vokiškųjų fašistų..., p. 218.

²⁹ K. Sinkevičius. Uždrausti autoriai ir leidiniai. Vokietmetis (1941–1944). Vilnius, 1998, p. 16.

ta spausdinti klasikinius rusų rašytojų kūriniai), į jų nevykdymą nekreipta dėmesio. Kita vertus, kultūrinę veiklą riboja vis sunkesnės materialinės sąlygos.

2. Ginties būklė: kultūra kaip pasipriešinimo erdvė

Kokios buvo jau minėtos lietuvių bendruomeninės vertybės, parodo pagrindžio laikraštysje „Į laisvę“ (1943 m. sausio 15 d.) išspausdinti elgesio okupacijos sąlygomis prioritetai. Lietuviams būtina: 1. Išsaugoti žmones (ypač jaunimą). 2. Stiprinti lietuvių solidarumą ir tautinį susipratimą. 3. Išsaugoti nesugriautas kultūros įstaigas ir ūkines įmones³⁰. Šios vertybės buvo nulėmusios Lietuvoje vyravusios kultūros, kurioje labai stipriai jautėsi europinis nacionalizmas³¹. Du iš trijų pirmiausia paminėtų lietuvių elgesio prioritetų susiję su kultūra.

Gal todėl po okupacijų pasikeitimo sušvelnėjęs klimatas ir atsiradus didesnės veiklos galimybės visoje Lietuvoje nacių okupacijos metu įvyko kultūrinio gyvenimo sprogdymas, tarsi prasidėjo Renesansas, anot V. Kubiliaus. Tuometinė kultūrinė veikla dažnai buvo karštingiška, o dėl to kartais nukentėdavo jos lygis. Tačiau „laukti ir nieko nedirbti [...] mes negalėjome, nes labai branginome laiką“³², kaip rašė „Varpų“ almanacho leidėjai. Visi suprato kultūros svarbą ir negailėjo tam lėšų. Štai finansų generalinis tarėjas J. Matulionis savo dienoraštyje įrašė: „[anksčiau] vis buvo kalti finansai, kad [kūrėjai] nesukūrė nieko geresnio, monumentales-

nio. Tai šį kartą Finansų Vadyba turi pilietinės drąsos pasakyti: Ponai kurkit – mes atlaikysim“³³.

Kultūra tapo tautos balsu, gynybos priemone, kūrėjai siekė „savo žemę dainom apginti“ (K. Boruta)³⁴. V. Kubilius pastebėjo svarbų dalyką – karo metu turtas, kurį gali prarasti, ir karjera, kuri gali atsirūgti sugrįžus bolševikams, neteko vertės. Vertinga liko tik kultūra, konservuojanti vertybes ir tęsianti tradicijas. Galbūt šitai suvokiant dėl kultūros ir švietimo buvo smarkiau priešinamasi nei dėl ekonomikos. Okupacijų metais ieškoma tokių vertybių, kurių svetimieji negalėtų atimti. Tokie atrodė esantys gimtieji namai, žemė – susiformuoja žemės mitologija (iš jos gims „žemininkų“ karta poezijoje). Galbūt tokia pasaulėjauta turės įtakos ir Marijos Gimbutienės senosios Europos vaizdinių užuomazgoms.

Tiesa, per daug nesigilinant reikia pažymėti, kad jauniausioji poetų karta, kūrybos kelią pradėjusi prieš pat karą ar karo metais, savo kūryboje jau nebevaizdavo žmogaus, susijusio su žeme natūraliais ryšiais. Štai Leonas Švedas teigė matantis žemės nepastovumą, trapumą, todėl jį, kaip ir gimtieji namai, šiam poetui nebebuvo kūrybos pagrindas³⁵.

Viena iš žemės mitologijos (o ir kitų) susiformavimo priežasčių gali būti ir vadinamasis „diasporos sindromas“, kai tauta jaučiasi tarsi ištremta savo pačios žemėje. Tuomet susiformuoja psichologinė tautos narių būklė, kai visi kasdien jaučia, kad žeminamas jų tautinis orumas. Išėitis iš tokios būsenos yra mitų kūrimas. Čia reikėtų pasakyti, kad tai nėra kažkoks tyči-

³⁰ A. Bubnys. Lietuvių antinacinė rezistencija..., p. 157.

³¹ A. Vaitiekaitis. Valstybės vizija pasipriešinimo dokumentuose ir spaudoje (1940–1952 m.) // Laisvės kovų archyvas. 1996, Nr. 16, p. 170.

³² Redakcijos žodis // Varpai. 1943, p. 326.

³³ J. Matulionis, p. 170.

³⁴ V. Kubilius, p. 220.

³⁵ V. Narušienė. Nepritaęs ir nepritampantis. Dvi kalbė Leono Švedo kūryba. Kaunas, 2003, p. 8, 11.

nis dirbtinės mitologijos konstravimas, o natūralus atramų ieškojimo procesas staiga netekus senųjų (pvz., valstybės). 1940 m. lietuviai jautė didžiulį pažeminimą (kiek kartėlio dėl nesipriešinimo dar jautė pokario partizanai!), kurio lyg ir atsikratyta per Birželio sukilimą. Tačiau nepavykus atkurti nepriklausomybės, nacių priešpaužiai tampant vis akivaizdesnei, pažeminimo jausmas neišnyko. Viena jo įveikos formų (šalia pagrindinės veiklos) ir buvo mitų kūrimas. Būtent kultūrinė veikla ir tapo pagrindine mitų kūrimo baze. Šalia žemės mitologizuota ir etninė kultūra. Liaudies muzikos koncertai klausytojų buvo išgyvenami tarsi sakralizuotos „tautinės mišios“. Liaudies kultūra ne tik parodo žmonių ryšį su giliausia tautos senove, bet ir lietuvių lygiavertiškumą su kitomis Europos tautomis (ir vokiečiais): „ta tauta, kurios dainomis vokiečių tautos menininkai ir genijai [...] žavėjosi, [...] negali būti paneigta, nes savo kultūros ir meno lobynu ji naudinga ir reikalinga visos Vakarų Europos kultūros židiniui“³⁶. Tiesa, toks teiginys gali rodyti ir nepakankamą pasitikėjimą moderniąja tautiečių kūryba, kartu nevisavertiškumą. Čia reiktų prisiminti Juozo Miltinio žodžius, kad „absolūtus atsidavimas tautodailei visą Lietuvą paverstų senienų muziejumi“³⁷. Sakralizuota ir pati tauta, ypač kaimas kaip amžinoji tautiškumo versmė. Kunigas Eduardas Simaška būsimosioms mokytojoms 1942 m. kalbėjo, kad reikia ugdyti vaikus, kurie „nepasiduo- tų atėjūnų – pavergėjų įtakai, bet tausotų tai, ką išsinešė iš savo šiaudinės pastogės“³⁸. Sovietme-

tis parodė, kad sunaikinus šiaudinę pastogę tauta išliko. Išliko ir sunaikinto kaimo ilgesys.

Itin svarbus kuriant tokius mitus yra istorijos vaidmuo. Anot D. McCrone, mitologizuota istorija „parodo tautinius identitetus ir su jais susijusias vertybes, aprašo ir paaiškina pasaulį, kuriame toks identitetas ir vertybės yra išgyvenami“. Todėl „praeitis yra galingas teisėtumo šaltinis tiems, kurie nori pakeisti dabartį į geresnę ateitį“³⁹, taigi ir rezistentams. Nors mitologija kuriama visoje kultūroje, tačiau svarbiausia yra istorija, kuri parodo nenutrūkstamą tautos egzistenciją nuo pat proistorės. Turbūt todėl karo metais itin susidomėta praeitimi, ieškota šaknų, kuriomis būtų galima didžiulis. Archeologai rašė apie ankstyvąją baltų kultūrą, buvo labai susidomėta etnografija, spausdinamos Lietuvos miestelių istorijos, siekiama saugoti kultūros ir istorijos paveldą (rengtas net naujas kultūros paminklų įstatymas). Mitams reikia ir simbolių, vienijančių tautą. Jais dažnai tapdavo žymios praeities asmenybės, kurių jubiliejai plačiai minėti visoje Lietuvoje. Bronius Pundzius 1943 m. sukūrė, tiksliau, naujai įprasmino seną simbolį. Ant Puntuko šio skulptoriaus iškalti Dariaus ir Girėno bareljefai tarsi sulieja lakūnų parodytą lietuvių drąsą, didvyriškumą bei amžinumą ir akmens simbolizuojamą tvirtybę. Prisiminus sklidusius gandus, kad lakūnus pašovė vokiečiai, galima spėlioti ir apie šio simbolio antivokiškumą.

Kultūrinei veiklai trukdė ir materialinis nepriteklis. „Aušros“ muziejus karo metais surinko nedaug eksponatų, rengė nedideles etnografines ekspedicijas. Ir šio, ir kitų muziejų bei mokslo institucijų veikla daugiausia apsiribojo

³⁶ V. B. Pšibilskis. Pabūklams griaudžiant (Iš kultūrinio gyvenimo nacių okupuotoje Lietuvoje istorijos) // Iš lietuvių XX a. kultūros istorijos..., p. 153.

³⁷ J. Miltinis. Butaforinė pantera su devyniomis iltimis // Varpai. 1943, p. 242.

³⁸ M. Kiautaitė-Laugalienė. Jaunystė ir rezistencija. Ukmergė, 1996, p. 7.

³⁹ D. McCrone. The sociology of nationalism. Tomorrow's ancestors. London and New York, 1998, p. 51–52.

jau surinktų eksponatų, duomenų tvarkymu, katalogavimu bei apsauga nuo nacių bandymų apilėšti. O šie grobdavo ir pavieniui, ir organizuotai, instituciškai. Ypač kentėjo numizmatikos, filatelijos rinkiniai, baldai, indai, tautiniai audiniai. Dažnai muziejų eksponatus priglaudavo gyventojai, kai kada gelbėdavo net mokiniai.

Menas, ypač teatras, tapo užsimiršimo, pasitraukimo į stebuklingą pasaulį priemonė. Beje, šis užsimiršimo, atsiribojimo nuo tikrovės elementas irgi buvo labai svarbus veiksnys, iškėlęs kultūrą į tokias aukštas pozicijas. Juk ne veltui literatūra, anot V. Kubiliaus, užsisklendusi kolektyvinių vertybių ir vilčių rate, tik retkarčiais atsiverdavo karo realybei, o literatūros subjektas „daugiau gailėjosi savęs kaip istorinių aplinkybių aukos, negu kritiškai analizavo savo veiksmus ir svarstė bendresnes pasaulio likimo problemas“⁴⁰. Čia vėlgi išsiskyrė jauniausioji poetų karta, kartu su Vakarų kultūra sugėrusi Europoje vyravusį katastrofizmą. „Išgyvenantis karo ir mirties siaubą žmogus savo santykį su žiauria tikrove išreiškia šauksmu“⁴¹. Tačiau ir jaunieji ieškojo atramos, kuria jiems dažnai tapdavo Dievas. Užsisklendimas nuo realybės ryškus ir sovietinės Lietuvos mene.

Anot F. Kiršos, karo metu „teatras tapo (be kino) vienintelė užieginė vieta, kultūrinio skonio pasisemti“⁴². Todėl žmonės netilpdavo į vaidinimus, spektakliai buvo sutinkami su didžiu entuziazmu. Žmonių prisirišimą prie teatro rodo ir tai, kad dėl kilusio visuomenės protesto nepavyko uždaryti Šiaulių teatro. Į repertuarus stengtasi įtraukti kuo daugiau lietuviškų spektaklių. 1943 m. naciai jautė Kauno teatre lietu-

vių nacionalizmo pasireiškimus, nes sumažėjo vokiečių autorių pjesių⁴³. Duoklę okupantams stengtasi atiduoti statant vokiečių klasikų dramas.

Net ir abstrakčiausias iš menų – muzika pasitarnavo kultūrinei rezistencijai, sąsajoms su Vakarų kultūra: „Lietuviška daina pažadino lietuvi, padėjo mūsų tautai prisikelti, todėl lietuviškos dainos skleidimu turime labai susirūpinti. Išmokslinta lietuviška muzika turi darniai įsilieti į bendros muzikinės kultūros galingą akordą“⁴⁴. Tokie inteligentų siekiai sulaukė atsako. Į muzikinį gyvenimą norėta įtraukti kuo daugiau žmonių. Tam turėjo padėti Šiaulių krašto literatūroje ir Estijoje). Į tokį siekį sureaguota entuziastingai. Šventėje panoro dalyvauti apie šimtas chorų. Bet negavus valdžios leidimo ji neįvyko.

Itin svarbi tautos gyvenimui tapo literatūra. „Varpų“ almanache net buvo pareikšta, kad būtent „literatūra formuoja gyvenimą“⁴⁵. Toks idealistinis teiginys rodo priešinimąsi karo meto realybei, aplinkui tvyrančiai neteisybei ir kartu jau minėtą nutolinimą nuo gyvenimo realybės.

Pakilo domėjimasis lietuvių literatūros klasikais, jie buvo daugelio skaitomi (taip pat buvo ir sovietmečiu, kai lietuvių klasikų kūriniai įgijo deficitinių bestselerių statusą). V. Krėvės, Vaižganto, V. Kudirkos veikalai nors ir sunkiai, per kyšius, buvo leidžiami. „Sakalo“ leidykla per 6–7 mėnesius iki sovietų sugrįžimo suspėjo išleisti 34 knygas, tarp jų – ir Bernardo Brazdžionio, Kazio Bradūno, Maironio („Pavasario balsų“ tiražas, tiems laikams didelis –

⁴⁰ V. Kubilius, p. 221.

⁴¹ V. Narušienė, p. 9.

⁴² F. Kirša, p. 270.

⁴³ A. Bubnys. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius, 1998, p. 499.

⁴⁴ J. Karosas. Lietuvos muzikinis gyvenimas // Varpai. 1943, p. 229.

⁴⁵ Redakcijos žodis..., p. 326.

10 000 egz., knygynuose ištirpo per kelias dienas⁴⁶).

Kaip rašyta „Varpuose“, karo metais Lietuvoje „knyga rinkoj ištirpsta kaip sviestas [...] dingsta iš karto, gera ar kokia kitokia bebūtų“⁴⁷. Knygų alkį liudija ir padidėję jų tiražai: tarpukariu jie buvo 2–5 tūkstančiai egzempliorių, o karo metais pasiekė 10–20 tūkstančių. Turint galvoje sunkias karo sąlygas, šuolis iš tiesų įspūdingas. Tiesa, jau minėtoje „Varpų“ publikacijoje spėjama, kad išaugusi knygų paklausa rodo ne kultūros kilimą. „Ar tik nepakliūna ir mūsų knyga į rankas žmonių, kurie nežino, ar ją reikia valgyti, ar ką kita su ja daryti“⁴⁸. Ši prielaida grindžiama tuo, kad knygų negaudavo tie, kuriems jos tikrai rūpėjo. Tokia padėtis labai primena vėlyvąjį sovietmetį, stagnacijos laikus, kai atsirado knygų deficitas ir prekyba jomis „iš po prekystalio“. Gali būti, kad šių situacijų panašumas neatsitiktinis – knygų deficitas gali atsirasti kaip šalutinis kultūrinės rezistencijos padarinys. Kultūrai tapus tautos savigynos pagrindu, ji ir jos išraiškos įgyja nemenką prestižą. Juk dažnai ne dėl meno einama į kultūrinius renginius, o dėl jų prestižiškumo. Knygos yra tarsi kultūros simbolis (čia reikėtų prisiminti kalbos vaidmenį lietuvių kultūroje). Todėl jų turėjimas (ne skaitymas) pakelia žmogaus prestižą, gal net socialinį statusą aplinkinių akyse. Tam tikra prasme (ir tam tikrame sluoksnyje) knygų turėtojas kartu tampa ir rezistentu. Be to, simbolinę knygų vertę padidina ir jų trūkumas. Visa tai (šalia pakilusio tikro susidomėjimo kultūra) ir galėjo nulėmti jų paklausą. Beje, bibliotekose knygas skaitė daugiausia mokiniai, t. y. tie, kurie dažniausiai knygų nepirko.

Tiesa, karo metais dėl nacių trukdymo ir lėšų trūkumo teisleista tik apie 100 pavadinimų knygų (su vadovėliais). Liudas Truska teigia, kad dalis net šio nedidelio kiekio buvo išspausdinta nelegaliai, be okupacinės valdžios leidimo⁴⁹. O gretimoje Latvijoje padėtis leidybos požiūriu buvo daug geresnė – vien per du 1942 m. mėnesius buvo išleista 20 pavadinimų originalios literatūros knygų⁵⁰. Bene didžiausias Lietuvos knygų leidybos laimėjimas, be jau minėtos „Sakalo“ veiklos, – 1943 m. pabaigoje pradėtas leisti „Kūrybos“ almanachas, kurį V. Kubilius laiko pačiu iškiliausiu, vakarietiška moderniu leidiniu, bei Šiauliuose leistas „Varpų“ almanachas. Pogrindyje grožinė literatūra nebuvo leidžiama, tik oficialiai. Tiesa, kai kurios Vinco Mykolaičio-Putino, B. Brazdžionio, K. Bradūno knygos pasirodė be cenzūros leidimo, nes laisvai galėjo būti leidžiama tik propagandinė lektūra. Tiesa, Bronius Kviklys teigia tokių nelegalių poezijos, prozos ir net mokslo veikalų buvus išleista apie šimto pavadinimų, nors ir nedideliu tiražu⁵¹. Lietuvių poetų kūryba plito ir perrašinėjama neoficialiais kūrybos rinkinėliais, nuorašais, laiškais, per visoje Lietuvoje vykusius labai populiarius literatūros vakarus. Taip neišleidę nė vienos knygos Vytautas Mačernis, Henrikas Nagys buvo žinomi visoje Lietuvoje. Literatūros žodis tapo tautiškumo manifestacija. Kaip čia neprišiminsi Laimono Norcikos poezijos skaitymų, visoje Lietuvoje sutraukdavusių minias klausytojų.

Stingant knygų, didelę reikšmę įgijo bibliotekos. Daugumos jų materialinė padėtis nacių laikais buvo sunki. Antrajame laikotarpyje bib-

⁴⁶ A. Kniūkšta. Knygų deginimas ir naikinimas // *Sietynas*. 1989, Nr. 2, p. 224.

⁴⁷ *Kronika*, p. 322.

⁴⁸ Ten pat, p. 322.

⁴⁹ L. Truska. Lietuva 1938–1953 metais. Kaunas, 1995, p. 111.

⁵⁰ V. Kubilius, p. 118.

⁵¹ B. Kviklys. Lietuvių kova su naciais 1941–1944 m. Memmingenas, 1946, p. 24.

liotekos iš Švietimo vadybos buvo perduotos Vidaus reikalų vadybai – matyt, stengtasi sugriežtinti jų kontrolę. Kontroliuoti reikėjo knygų fondus, iš kurių turėjo būti išimtos visos naciams nepriimtinos knygos (nepalankiai vaizduojančios vokiečius, pacifistinės, sovietinės ir pan.). Vertingesnes knygas siekta išvežti į Vokietiją (išgabenta per 100 tūkstančių egzempliorių), kitas – sunaikinti. Nacių kontrolės neefektyvumą parodo faktas, kad iš 32,5 tūkstančio sunaikinti skirtų Panevėžio bibliotekos knygų sunaikintos tik 384-os⁵². Siekiant gyventojus apsaugoti nuo „žalingų įtakų“, neleista žmonėms išduoti iš pradžių visų rusų autorių originalių ar verstinių veikalų, vėliau leista išdavinėti tik lietuviškas ir vokiškas knygas. Trečiajame laikotarpyje kenksmingos knygos nebenurašinės, nacių administracija nebereikalavo naujų bibliotekų valymų.

Nors daugelį knygų bibliotekininkai išgelbėjo, skaitytojų jos nepasiekdavo. Bibliotekos gaudavo mažai naujų knygų. Papildyti savo fondus siekta rinkliavomis. 1943 m. birželį Kauno bibliotekos gavo 119 knygų, iš kurių 103 buvo padovanotos žmonių⁵³.

Atspara laikyta ne tik tautinė kultūra, bet ir pasaulinės kultūros paveldas. Vakarų kultūra suvokta kaip atsvara barbariškiems, blogį nešantiems Rytams (o ir subarbarėjusiai Vokietijai). A. J. Greimas džiaugėsi karo metais išėjusiu „Don Kichoto“ vertimu, o Biržų laikraštis ragino skaityti tik geras knygas, tokių autorių kaip „L. Tolstojus, Gogolis, Puškinas, Gėtė, V. Hugo, F. Mauriac, A. France, Dostojevskis“⁵⁴. Žinant, jog kai kurių šių autorių knygos šalintos iš bibliotekų, atrodo keista, kad cenzūra praleido tokį raginimą. Gali būti, kad taip atsitiko dėl

provincijos cenzūros „aklumo“ ir „patepamumo“. Įdomu, kad daugiausia paminėta rusų rašytojų – keturi, trys prancūzai ir tik vienas vokietis. Žinant gana artimus kultūrinius ryšius su Vokietija tarpukariu (bent jau iki 4-ojo dešimtmečio vidurio), tai atrodo gana keistai. Vertų skaiyti vokiečių „nesuradimas“ – tarsi noras įgelti naciams, kaip ir didelis rusų autorių kiekis. Pastarasis faktas taip pat rodo artimumą klasiškai rusų kultūrai, kurį patvirtina ir kilęs pasipiktinimas bei mokytojų protestai, kai naciai panoro uždrausti mokyklų bibliotekoms išduoti mokiniams visą originalią rusų literatūrą. Buvo nesuprantama, kokia gali būti literatūra be rusų autorių.

Žmonės gelbėjo nacių norimas sunaikinti ar išvežti į Vokietiją kultūros vertybes, kitokį turą. Gelbėtos, slėptos net sovietinės knygos. Visos knygos tapo tarsi kitokio, gražesnio, kilnesnio ir ne tokio žiauraus pasaulio galimybės liudytojos. Kaip dienoraštyje prasidėjus karui rašė Alfonsas Nyka-Niliūnas, knygos „dabar atrodo vienintelė išeitis, vienintelė *laisvo* gyvenimo garantija“⁵⁵.

Bene svarbiausias kultūrinės rezistencijos baras – švietimas. Mokykla skiepijo tautinę sąmonę, meilę tėvynei, ugdė patriotizmą. Visa tai neleido susitaikyti su okupacija. Ne veltui naciai taip kėsinosi į švietimą (ypač aukštąsias mokyklas), dėl švietimo ir užvirdavo didžiausios kovos. Tačiau kadangi apie švietimo būklę nacių okupacijos laikais yra rašyta gana daug, ši tema straipsnyje plačiau aptariama nebus. Galima tik paminėti, kad legendinio švietimo tarėjo P. Meškauskio-Germanto veikla tiesiog akipilėsiškai apgaulinėjant vokiečius sukūrė gerokai romantiškesnę institucinio nacionalizmo vaizdinį. Tai ga-

⁵² K. Sinkevičius, p. 106.

⁵³ V. Pšibilskis. Kultūros-švietimo įstaigos..., p. 124.

⁵⁴ K. Sinkevičius, p. 95.

⁵⁵ A. Nyka-Niliūnas. Dienoraščio fragmentai 1938–1975. Vilnius, 2002, p. 59.

lėjo skatinti bandyti panašiai elgtis grįžus sovietams. Tačiau tuomet tokia veikla buvo daug mažiau sėkminga. Visgi reikia pabrėžti, kad aukštosios mokyklos visą sovietinį laikotarpį išliko kultūrinio nacionalizmo židiniams.

Šiame skyriuje pateiktas lietuvių kultūros vaizdas (nors ir gana fragmentiškas) leidžia susidaryti nuomonę apie kultūros egzistavimo sąlygas ir būdus nacių okupacijos metais. Šalia kultūrinių vokiečių „getų“ (lietuviai Vilniuje negalėjo patekti į teatrus – juos irgi „okupavo“ vokiečiai⁵⁶) pridengta oficialaus (nors ir suskeldėjusio) nacistinio fasado egzistavo pusiau pagrindinė lietuvių kultūra, kurioje svarbiausia buvo neoficialioji dalis.

3. Tautos žadintojai ir vedliai: inteligentijos misija

Kalbant apie kultūrinį pasipriešinimą, labai pa- ranki yra jau minėta A. J. Greimo rezistencijos samprata: „tai „pasaulėžiūra“ įgalinanti žmogų įsiprasminti tautinėje kovoje, iškelianti tautą į istorinio veiksnio lygmenį“. Tuomet „žmogaus idėja sutampa su tautos ir žmonijos idėjomis“⁵⁷. Ir iš tiesų, Lietuvos valstybę ištrynus iš pasaulio žemėlapiu, nesipriešinanti (t. y. neveikianti) lietuvių tauta iš istorijos objekto virto subjektu, t. y. nebe istorijos veiksmu. Birželio sukilimas, vėlesnė antinacinė rezistencija kėlė tautos savigarbą, jausmą, kad „ir mes kažką galime ir darome“. Tai ypač stipriai jautė inteligentai. O juk kaip tik jie ir buvo pagrindinė rezistencijos (ir ne tik kultūrinės) jėga, ne tik vadovai, bet ir pa-

grindiniai veikėjai. Todėl antinacinę rezistenciją netgi galima pavadinti intelektualine (ar bent jau inteligentiškąja) rezistencija.

Toks inteligentijos išitraukimas liudija įvykus pokytį jos savimonėje. Tarpukariu inteligentija (ypač vadinamoji kūrybinė), bent dalis jos, laikėsi atokiai nuo politinio gyvenimo, tarsi atsisakė tautos vedlės misijos (geriau ar blogiau tautą vedė A. Smetona). Tai natūralu esant normalioms valstybingumo sąlygoms, o Lietuvoje šis procesas dar nebuvo nuėjęs taip toli, kaip Vakarų Europoje. Nacių okupacijos laikais padėtis iš esmės pakito. Tarpukario politiniai vedliai išnyko, naujieji nedaug ką tereikė. Jau Birželio sukilimo metu inteligentija buvo priversta aktyviai veikti ir to su džiaugsmu ėmėsi po (priverstinių?) „atostogų“ tarpukariu. Vokiečiams įžengus į Lietuvos teritoriją, inteligentija bandė paimti į savo kontrolę politinę, ekonominę bei kultūrinę krašto raidą, sudarydama Laikinąją vyriausybę. Tačiau vokiečiams to neleidus, inteligentija turėjo pasitraukti į opoziciją. Realių svertų veikti krašto likimą iš esmės vietiniai gyventojai turėjo nedaug, todėl teko užimti gynybinę poziciją. Sumažėjus politinių struktūrų reikšmei, pagrindine atspara tapo kultūra. Taip, beje, atsitiko ne tik Lietuvoje ar Rytų Europoje, bet ir nacių okupuotuose Vakaruose. Prancūzijoje okupacijos metu atsigręžta į kultūrą, joje ieškota atamos pasipriešinimui.

Lietuvoje literatūra buvo įtraukta į tautos savivarnos strategiją, o menas menui nunyko. Žodžiai iš Stasio Būdavo straipsnio „Rašytojo pareiga“ („Į laisvę“, 1941 m. rugsėjo 25 d.): „Rašytojo tema turės pasisukti į visuomeninius ir kultūrinius rūpesčius. Uždarasis, egoistinis ar „menas menui“ rašytojo individualizmas turės kurį laiką vegetuoti“⁵⁸. Neišnyko toks nusitei-

⁵⁶ Iš vokiečių pavergtos Lietuvos. Trys *Antano Valiukėno* pranešimai demokratiniam užsieniui // *Naujoji viltis*. 1986, Nr. 19 (toliau – Iš vokiečių pavergtos Lietuvos...), p. 99.

⁵⁷ *A. J. Greimas*, p. 127.

⁵⁸ *V. Kubilius*, p. 122.

kimas ir vėliau. F. Kirša 1943 m. rašė, kad politiniai reikalavimai „privertė vegetuoti [teatrą] kūrybiniu atžvilgiu“⁵⁹, todėl jam nebeegalima taisyti objektyvių, grynai meninių kriterijų. Tačiau tai, anot šio autoriaus, neišvengiama.

Inteligentija tarsi vėl įgavo savo egzistencijos pateisinimą dėl solidarizavimosi su bendruomene⁶⁰. Nužmogintoje tikrovėje tauta ir jos kultūra tapo atspara inteligentui: „kaip tik čionai [Schuthofo konclageryje – V. K.] išmokau vertinti mūsų tautos tūkstančių metų kultūrą“ (Balyš Sruoga)⁶¹. Tiesa, tai nereiškia, kad visi inteligentai (ypač intelektualai) noriai atsisakė gryojo meno. Atsakydamas į reikalavimą kurti politizuotą, pilietinį, tautinį meną J. Miltinis klausė: „Tai kam gi menas turėtų būti kuriamas: Lietuvos sumūrinimui, suplentimui, sudrenažavimui, ar kokiais kitokiais propagandai? Kokios formos bebūtų meno kūrinys [...] ar jis nėra, jau tuo pačiu, kad yra kūrinys, tautos ar valstybės propagandos dalyku? [...] Smerkiant moderniąją kūrybą, pasmerkiamas visas dvasinis nepriklausomybės gynimas“⁶². Taigi, anot režisieriaus, ir modernusis menas prisideda prie kultūrinės rezistencijos, tik kiek kitaip – saugodamas dvasinę žmonių laisvę. Ir šiam kūrėjui, meno autonomijos saugotojui, tinka vienalaikio stebėtojo teiginys, kad „lietuvių inteligentuose įsivyravęs nusistatymas, jog kiekvienas turi įtempti visas dvasios jėgas, kad būtų pasiruošęs savo valstybinei laisvei iškovoti“⁶³.

Atsiradus tokiai įtampai „kultūra iškyla kaip paskutinis savignyos pylimas, vienintelė dar pricinama savęs teigimo forma“⁶⁴ inteligentui.

⁵⁹ F. Kirša, p. 270.

⁶⁰ A. D. Smith. Nacionalizmas XX amžiuje. Vilnius, 1995, p. 188.

⁶¹ V. B. Pšibilskis. Nacistinių kacetų kankiniai..., p. 142.

⁶² J. Miltinis, p. 241.

⁶³ Iš vokiečių pavergtos Lietuvos..., p. 82.

⁶⁴ V. Kubilius, p. 8.

Kultūra ne tik prieinamiausia, bet ir bene svarbiausia kovojant dėl tautos išlikimo. Tarsi vėl pasikartoto tautinis atgimimas, kai inteligentija vedė tautą. Dabar, tautai sunkiais laikais, B. Brazdžionis galėjo parašyti eilėraštį, prasidedantį žodžiais „Šaukiu aš tautą, GPU užguitą“ [paryškinta mano – V. K.]. Taip vyko tas A. J. Greimo aprašytas žmogaus ir tautos idėjų sutapimas. Kūrėjas pasidarė atsakingas tautai. Gal ši atsakomybė prisidėjo prie kūrėjų egzodo karo pabaigoje. Kūrėjas negali meluoti nei sau, nei tautai. Lieka vienintelė išeitis: „Turėsime bėgti arba į Vakarų, arba į mišką. Gelbėkim dvasią“⁶⁵. Dauguma tautos vadų ir vėl pabėgo palikę ją vieną...

Tauta inteligentijai už vadovavimą skolinga neliko. Niekada iki tol Lietuvos spaudoje apie kūrėjus nerašyta tiek daug ir su tokia pagarba. Jie vertinti kaip tautinės kultūros saugotojai bei puoselėtojai ir kartu – kaip tautos vedliai. Tiesa, žmonės ne visada įvertindavo kūrėjų pastangas. Teatro žiūrovų nedėkingumu skundėsi F. Kirša: „Viešpatie! Nedėkingumui nėra ribų, nors darbui nėra pabaigos“⁶⁶. Vis dėlto pilietinė inteligentijos pozicija, bandymai protestuoti prieš okupacinę politiką turėjo įtakos tautos orientacijai. Tikras tokio inteligento pavyzdys gali būti kunigas Alfonsas Lipniūnas, kuris savo pamoksluose Šv. Jonų bažnyčioje „pasakydavo viską, ką kiekvienas širdyje jautė, tik pareikšti bijojo“ ir tuo teikė viltį⁶⁷. Net sovietinė žvalgyba pripažino didelę tautinės inteligentijos įtaką žmonėms.

Tiesa, už vadovavimą inteligentija (ypač kūrybinė) turėjo mokėti gana didelę kainą. Kūriuose dažnai vyraudavo didaktika, vedlių reto-

⁶⁵ V. Narušienė, p. 13.

⁶⁶ F. Kirša, p. 271.

⁶⁷ Pragaro vartai – Štuthofas. Vilnius, 1998, p. 209.

rika, o tai nekėlė kūrinių meninio lygio. Juozas Keliuotis atsargiai kritikavo B. Brazdžionio pilietinių eilėraščių plakatiškumą, besaikį patosą, kurie „są tikrojo grožio priešai.“

Šie kone idiliški inteligentijos ir tautos santykiai atspindi karo metų tautos vienybę. Anot B. Railos, išskyrus nedaugelį, „lietuvių tauta nacių okupacijos laikotarpiu buvo neįprastai vieninga valstybinės nepriklausomybės atstatymo siekimu, nors savitarpį tebesiskirstė į partinius sambūrius su ne visuomet blaviai realiom programom ir žalinga rivalizacija“⁶⁸. Tiesa, iš vedlių ir reikalauta atitinkamos pozicijos: „baimė ir prievarta negali būti pateisinimu tiems, kurie drįsta vadinti save vadais. Asmeninio saugumo motyvai dar mažiau...“ („Laisvės kovotojas“, 1943 m. balandžio 1 d.)⁶⁹. Šiame leidinyje kritikuoti ir „liežuvio patriotai“, vykdančius visus okupanto nurodymus, bet nesant rizikos šnekantys apie tautos reikalus. Deklaratyvaus patriotizmo apraiškas pastebėjo ir J. Miltinis. Anot jo, pagrindiniai miesčioniškų visuomenininkų siekliai buvę „rūpintis tik savo asmeniu ir šeima bei giminėmis, kalbėti iškilmingai apie patrijotizmą ir pasirūpinti, kad už tai būtų atlyginta“⁷⁰. Tokios inteligentijos atstovas „savo aiškios nuomonės neturėdamas, solidarizuoja su kitais ir duoda savo parašą kad pasireklamuotų ir pasirodytų sugebančiu rašyti ir vadovaujančiu intelektualiniame gyvenime“⁷¹. Čia iškyla radikalų – realistų priešprieša, kuri bus būdinga ir visam sovietmečiui, kai šių stovyklų atstovai kaltins vieni kitus bailumu ir neprotingumu, vieni kovos, o kiti dirbs (ir sakys, kad taip kovoja).

⁶⁸ J. Raila, p. 77.

⁶⁹ A. Vokietaitis. LLKS pagrindinė spauda // Laisvės besirikiant..., p. 77.

⁷⁰ J. Miltinis, p. 236.

⁷¹ Ten pat, p. 237.

Ir nacių okupacijos metais kai kurie kūrėjai (kaip Juozas Grušas) nepausdino savo kūrybos, nebendradarbiavo apsimelavusiuose oficialiuose laikraščiuose. Taip atsiriboti bandyta ir sovietmečiu. Bet totalitarinis režimas negalėjo to toleruoti – už tylą buvo baudžiama.

Tačiau neginkluotas pasipriešinimas reikalauja išnaudoti visas kovos galimybes, todėl boikotas netapo vyraujančia kūrėjų elgsenos dalimi. Be to, boikotas reikštų nusišalinimą nuo tautos, o inteligentai kaip tik prisiėmė atsakomybę už kultūros, tautos likimą. Kita vertus, tie patys oficialieji laikraščiai plėtė lietuviškumo erdvę šalyje ir jau vien dėl to buvo svarbūs ir reikalingi. Be to, juose stengtasi kalbėti ne tiesioginiu tekstu, o tarp eilučių pasakyti teisybę. Ypač dažnai tiesą pasisėkdavo „prakišti“ provincijos spaudai. B. Raila mini, kad Šiaulių „Tėviškės“ dienraštyje dažnai pasirodydavo žinučių ir straipsnių tokia dvasia, kad Vilniuje ir Kaune jie pro cenzūrą nepraeitų. Ideologijai šiame dienraštyje būdavo pasmilkoma trumpuose vedamuosiuose, ne per šlykščiuose skaitytojams. Labai panašiai sovietmečiu humanitarai „pasmilkdavo“ paberdami ideologijos klasikų citatų, o rašydavo, ką (ir netgi kaip) norėjo. Beje, įdomu, kad net per radiofoną darbuotojai rasdavo progų pajuokti vokiečius⁷². Sovietmečiu tai būtų sunkiai įmanoma.

Norėdami padėti išsaugoti ir plėtoti lietuvių kultūrą, daugelis kūrybingų asmenybių tapo kultūros įstaigų vadovais (pvz., V. Mykolaitis-Putinas buvo Literatūros instituto direktorius). Su tokiais žmonėmis vokiečiai turėjo skaitytis, bent jau iš pradžių. Pareigos tautai vedami žymūs tarpukario veikėjai sutikdavo dirbti „beprasmišką“ darbą net ir netikėdami jo sėkme. Vladas

⁷² B. Kviklys, p. 24.

Jurgutis, įkalbinėjamas draugų, kad gali pavykti sušvelninti nacių smūgius Lietuvos ekonomikai, pats tuo netikėdamas, sutiko tapti žemės ūkio generaliniu tarėju. Mokslininkai, verčiami tirti karui arba propagandai reikalingas temas, jų tirti arba neturėjo galimybių, arba tiesiog sabotavo vokiečių iškeltas užduotis. Štai tas pats V. Jurgutis, jau kaip Mokslų akademijos prezidentas, „reikalus kreipė taip, kad okupantų pageidaujama tyrimų darbais mokslininkai neužsiėmė, o stengėsi sukaupti ir išsaugoti Lietuvos istorijai, kultūrai vertingą medžiagą“⁷³.

Naciai suvokė, kad pasipriešinimui vadovauja inteligentija. Todėl jie viešai kalbėdavo, kad tik išvežus 30 000 inteligentų Lietuva bus paklusni. O 1943 m. kovo 17 d. oficiozinėje „Ateityje“ rašyta, jog mobilizacija nepavyko „dėl tam tikrų intelektualinių sluoksnių įtakos“⁷⁴.

4. Konradų valenrodų era: prisaikymas kaip pasipriešinimas

Tačiau ne vien inteligentai dalyvavo pasipriešinime. Anot gana objektyviai padėtį atspindinčio sovietinės žvalgybos pranešimo, nepriklausomybės šalininkai (kartu potencialūs pasipriešinimo rėmėjai ar dalyviai) buvo šių sluoksnių atstovai: 1) liberalioji buržuazija; 2) dalis klerikalų; 3) nemaža buržuazijos dalis; 4) didžioji inteligentijos dalis; 5) tarnautojų dalis; 6) dauguma vidutinių valstiečių; 7) dalis lietuvių karinių dalinių karininkijos⁷⁵.

Tokia plati įvairių sluoksnių parama rezistencijai rodo tuometinio lietuvių nacionalizmo stiprumą. Naciams nesikišant į religijos reikalus, nebuvo religinio pasipriešinimo. O kaip tik

religija ir Katalikų Bažnyčia turėjo didžiausią tautos aktyvavimo potencialą. Itin ryškiai jos galimybės pasimatė sovietmečiu, kai tik su katalikybe persipynęs nacionalizmas galėjo daryti reikšmingesnį poveikį platesniems tautos sluoksniams. Karo metu šios sąjungos dar nereikėjo, nes tautinis pasipriešinimas turėjo savitą, nebažnytinius raiškos kanalus (oficialios institucijos, švietimo sistema ir t. t.) kaip ir savitą, iš tarpukario Lietuvos paveldėtą simboliką, mitologiją – beveik nepakitusį tautinį diskursą. Todėl beveik neprireikė religijos norint pritraukti žmones aktyviau veikti. Kitaip susidėjo aplinkybės sovietmečiu, kai buvo sugriauta bet kokia nuo valdžios nepriklausanti organizacinė struktūra (išskyrus Katalikų Bažnyčią), beveik sunaikintas vieningas tautinis diskursas. Tada pasipriešinimui prirėmė Bažnyčios organizacinių struktūrų ir religijos pagalba.

„Lietuvi, padėk lietuviui“ – toks, anot J. Brazaičio, turėjo būti visų lietuvių šūkis nacių okupacijos metais⁷⁶. Kolaboravimas buvo įteisintas, nes tokiu būdu lengvintas krašto gyvenimas. Tokia padėtis galėjo susidaryti tik dėl nacių okupacinio valdymo ypatybių. Kitaip nei sovietinėje sistemoje, nacių okupacinio režimo viršūnė buvo vokiška, o visas administracinis aparatas – lietuviškas. Tai suteikė nemažai veikimo laisvės lietuvių pareigūnams. Didžiausias čia Birželio sukilimo, atkūrusio lietuviškas institucijas, nuopelnas. Be to, nesant daug vietinių vokiečių, Lietuvoje tarnautojų, mokačių ir lietuvių, ir vokiečių kalbas taip trūko, kad net B. Railai, iki tol Berlyne laikytam namų arešte, leista grįžti į Lietuvą dirbti administracijoje. Vietinėje savivaldoje dirbo 33 000 lietuvių. Todėl Karo valdininkas galėjo, nors ir girdamasis, aktyti

⁷³ V. Terleckas, p. 18.

⁷⁴ A. Bubnys. Lietuvių kelias į Štuthofą // Pragaro vartai..., p. 14.

⁷⁵ A. Bubnys. Lietuvių antinacinė rezistencija..., p. 155.

⁷⁶ J. Matulionis, p. 64.

R. Mackoniui, jog „popieryje valdo vokiečiai, o iš tikrųjų mes“⁷⁷. Tačiau vis dėlto administracija turėjo paklusti nacių politikai. Todėl pagrindis (pogrindinė spauda ir „viešoji“ nuomonė) dažnai labai neigiamai vertino svarbesnius savivaldos atstovus. Pogrindyje manyta, jog P. Meškauskas-Germantas priešinas vokiečiams tik nenorėdamas, kad visuomenė jį laikytų išdaviku. Panašias nepalankias pareigūnams nuotakas atspindėjo ir „Pogrindžio kuntaplyje“ išspausdintas patarimas tarėjams įsigilinti į teatro meną. Kita vertus, žmonės buvo skatinami dirbti net ir vokiečiams vadovaujant, kad į jų vietą neateitų patsidavėliai, galintys padaryti daug žalos. Bandymas vykdyti tokią pasipriešinimo institucijų viduje politiką Josifo Stalino laikais buvo visiškai nesėkmingas. Gali būti, jog bandymams tai daryti turėjo įtakos nacių okupacijos patirtis.

Pogrindis (ne tik spauda, bet ir „viešoji“ nuomonė, užsienio radijo transliacijos) turėjo nemažai įtakos žmonių, ypač inteligentų, savivaldos valdininkų elgsenai. Gal kiek mažiau jos veikė paprastų žmonių elgesį. Tačiau visų sluoksnių pasipriešinimas mobilizacijai rodo nemažą pogrindžio įtaką.

Ne vienas, rašęs apie nacių laikus, pabrėžė, kad pogrindžio skelbiamos Lietuvai vokiečių padarytos skriaudos kaitino antivokišką nuotaiką, o direktivos netarnauti priešams, perspėjimai taip nesielgiantiems, pareigūnus kompromituojančių faktų skelbimas vertė administracijos atstovus stengtis, laviruoti tarp vokiečių valdžios ir visuomenės nuomonės.

Kita vertus, pogrindinė spauda išreiškė tikrąsias tautos nuotaikas: nepriklausomybės siekį, pasibaisėjimą žudynėmis ir tapo atsvara vie-

šajam gyvenimui, psichologine nuolatinio apsimetinėjimo kompensacija. Matyt todėl, išėjus okupacinės valdžios nutarimui, dažnas laukdavo, ką apie jį pasakys pogrindžio spauda. Tai patvirtina teiginį, kad pogrindinė „spauda tapo visuomenės opinijos formuotoja“⁷⁸.

„Pasyvaus pasipriešinimo linija [...] formavo krašto psichologinį klimatą, nepaneigdamą atsargaus lūkuriavimo ir priverstinio kolaboravimo taktikos“⁷⁹. Dažnas savivaldos darbuotojas tapdavo lyg ir rezistentu padėdamas saviškiams ar tiesiog pro pirštus žiūrėdamas į nacių reikalavimų nevykdymą: viršaičiai įspėdavo ūkininkus apie artėjančius surašymus; gydytojai išrašydavo fiktyvius sveikatos pažymėjimus; policija pranešdavo apie gresiančias gaudynes; Vilniaus saugumo šefas generalinis tarėjas V. Jurgutis ir kiti aukšti pareigūnai pranešinėdavo pogrindžiui slaptą informaciją; apskričių viršininkai garsindavo tarnybinius aplinkraščius, tarėjai sabotuodavo ar žlugdydavo nacių reikalavimus, policijos viršininkai platindavo pogrindžio spaudą ir t. t. Ne veltui vokiečiai nepasitikėjo lietuvių pareigūnais.

Naciai puikiai žinojo apie pogrindžio egzistavimą, turbūt nemažai ir apie jo veiklą. Kai tik prireikė, tuojau buvo suimti įtakingi inteligentai ir pogrindininkai. Taip atsitiko dėl to, kad pasipriešinime dažnai buvo dirbama „taip neat-sargiai, primityviai ir mėgėjiškai [kaip] pogrindyje nedirbama“⁸⁰. Viena to priežastis aiški – neįgudimas. Tačiau galima ir kita. Tautos bendrumo ir vienybės nelaisvėje pojūtis galėjo kelti pasitikėjimą vienas kitu, skatinti savitarpio pagalbą ir supratimą. Įdomus Liudo Dambrausko atsiriminimų fragmentas, kaip jis, nieko nepažin-

⁷⁸ A. Vokietaitis. LLKS pogrindinė spauda..., p. 41.

⁷⁹ V. Kubilius, p. 54.

⁸⁰ B. Raila, p. 70.

⁷⁷ V. Kubilius, p. 49.

damas, nuvyko į vieną miestelį su pagrindžio misija išvaduoti kalėjime laikomas žmones. Vietiniai policininkai juo ne tik patikėjo, bet ir padėjo surengti sėkmingą kalinių pabėgimą⁸¹.

Neaišku, kiek tarp savivaldos pareigūnų buvo tikrų kolaborantų ir kiek – rezistentų, o ir neįmanoma tarp jų nubrėžti tikslios ribos. Juk „gyvuodamas tarp prisitaikymo ir pasipriešinimo, okupuoto krašto gyvenimas darėsi daugiasluoksniškas“⁸². Todėl pasiteisinti galėjo ir žmonės, visų laikyti parsidavėliais. Štai generalinis tarėjas Petras Kubiliūnas kalbėjo: „Mes esame saujelė. Mūsų mažiausias pasipriešinimas vokiečiams sunaikins visą tautą“⁸³. Šis argumentas bus kartojamas ir sovietmečiu, o ypač dažnai – būtent inteligentijos. Tačiau gal tokios kalbos padiktuotos savisaugos instinkto ir turėtų tik pridenkti baimę. Tas pats Kubiliūnas nesutiko įteikti vokiečių valdžiai memorandumo dėl mobilizacijų pasakęs, kad nenori eiti į kalėjimą⁸⁴. Po pagrindžio pasmerkto lietuvių konferencijų lojalumo pareiškimais turbūt bandyta gelbėti po mobilizacijos į SS legionus kracho galinčią gerokai pasunkėti Lietuvos kultūros padėtį. Tačiau 1943 m. pradžioje, uždarius universitetus, provokiška orientacija galutinai bankrutavo (nors paskuiėjo atlydis), liko tik proangliška. Tai dar kartą parodo lietuvių padėties tragizmą, juk oficiozinė „Ateitis“ pranešė, kad 1943 m. vasario 12 d. anglai atidavė Lietuvą Sovietų Sąjungai. Daugelis tokiu pranešimu galėjo ir nepatikėti, palaikyti jį nacių sufabrikuotu. Tačiau realiai galvojant turėjo būti aišku, kad Vakarai Pabaltijo

⁸¹ Pokalbis su L. Dambrausku (2002 m. birželio 25 d.) garso įrašas autoriaus archyve.

⁸² V. Kubilius, p. 54.

⁸³ P. Žičkus, p. 20.

⁸⁴ M. Markevičius. Lietuvių pasipriešinimas mobilizacijai. Memorandumo Hitleriui įteikimo istorija // Varpas. 1976, Nr. 14, p. 65.

negins. Todėl gana teisinga pastaba, užfiksuota tuometiniuose sovietų dokumentuose, kad lietuvių nacionalistų politika esanti nerealiai ir neologiška romantiška. Tačiau dažnai bet kokia rezistencija būna nerealistiška, palaikoma tik vilties. Kaip teigė rašytojas ir Prancūzijos Pasipriešinimo kovotojas Rene Charas, „rezistencija – ne kas kita kaip viltis“⁸⁵. O ji gali ir neišsipildyti. Tai ir atsitiko lietuviams, kai grįžo sovietai.

Išvados

Žmonių elgesys vokiečių buvo tarsi atsakas į sovietmečių vyravusią baimę ir frustraciją.

Nacių okupacija, kitaip nei prieš tai (ir po to) buvusi sovietinė, buvo netotalitarinė. Naciai net nebandė sunaikinti visuomenės ją suskaldę. Dėl to karo metu susiklostė gana palankios sąlygos tautinei, kultūrinei lietuvių veiklai. „Švelnesnė“ nacių spauda daugiausia ir lėmė būtent neginkluotos kultūrinės rezistencijos susiformavimą Lietuvoje.

Dėl tos pačios priežasties kultūrinė rezistencija turėjo labai palankias veiklos sąlygas: institucinius veiklos kanalus; vieningą tautinį diskursą, pajėgų mobilizuoti visų sluoksnių lietuvius.

Tai nereikia, jog naciai nebandė pažaboti lietuvių kultūros. Galima išskirti tris nacių ir lietuvių santykių kultūrinėje sferoje laikotarpius: 1. 1941 birželis–1942 pavasaris. Nacių įsitvirtinimas ir lietuvių kultūros institucijų kūrimasis; 2. 1942 pavasaris–1943 balandis. Stiprėjančios spaudos ir didėjančios įtampos laikotarpis; 3. 1943 gegužė–1944 vidurys. Priverstinio sugyvenimo metas. Nacių kultūrinės politikos liberalizacija ir lietuvių kultūros kilimas.

Sovietmečiu užgniauztas kultūrinis gyvenimas

⁸⁵ R. Char. Hipno lapai // Metai. 2003, Nr. 3, p. 127.

mas vokiečių sužydėjo (visais trimis laikotarpiais). Kultūra tapo pagrindine pasipriešinimo dalimi ir kartu jo esme, tai, dėl ko šis pasipriešinimas ir vyko. Ją pasitelkus buvo kuriami ir stiprinami mitai, padedantys įveikti tautinio orumo pažeminimo jausmą. Menas tapo užsimiršimo, geresnio pasaulio galimybės liudijimu.

Inteligentija, dėl susiklosčiusių istorinių aplinkybių turėjusi prisiimti atsakomybę už tautos, jos kultūros likimą, vėliau šios atsakomybės nebeatsisakė, kad ir kur gyventų – Lietuvoje ar išeivijoje.

Už savo vadovujančių vaidmenį rezistencijoje inteligentai buvo tautos labai gerbiami, kai

kurie jos atstovai buvo jai moraliniai pavyzdžiai.

Pagal požiūrį į praktinę veiklą, į tai, kas laikytina konformizmu ir kur yra jo ribos, susiformavo dvi stovyklos: pragmatikai ir idealistai.

Kultūrinė rezistencija, skatinanti idealizmą, turėjo nemažai įtakos tuometinio jaunimo formavimuisi. Iš jo kils ne tik partizanai, bet ir būsimieji disidentai ir sovietmečio kultūrinės rezistencijos dalyviai.

Nacių okupacijos metu vykusios antinacinės rezistencijos patyrimas suformavo lietuvių (ypač inteligentų) vertybes, elgsenos tipą, kuris išliko bene visą sovietmetį. Galima kalbėti netgi apie kultūrinės rezistencijos perimamumą tarp vokiečiųmečio ir sovietmečio.

Įteikta 2003 05 06

Priimta spaudai 2003 06 26